

Krystyna Makowska

Współczesne badania archeologiczne Zamku Dolnego w Wilnie

Ochrona Zabytków 50/1, 91-96

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSPÓŁCZESNE BADANIA ARCHEOLOGICZNE ZAMKU DOLNEGO W WILNIE

Próby kontynuacji przedwojennych badań, prowadzonych przez polskich badaczy¹ na terenie zamków wileńskich, były podejmowane już przez litewskich archeologów podczas chruszczowskiej „odwilży”². Jeszcze wcześniej (w 1950 r.) V. Drėma dokonał hipotetycznej rekonstrukcji wileńskich zamków, wykonując ich makietę (il. 1).

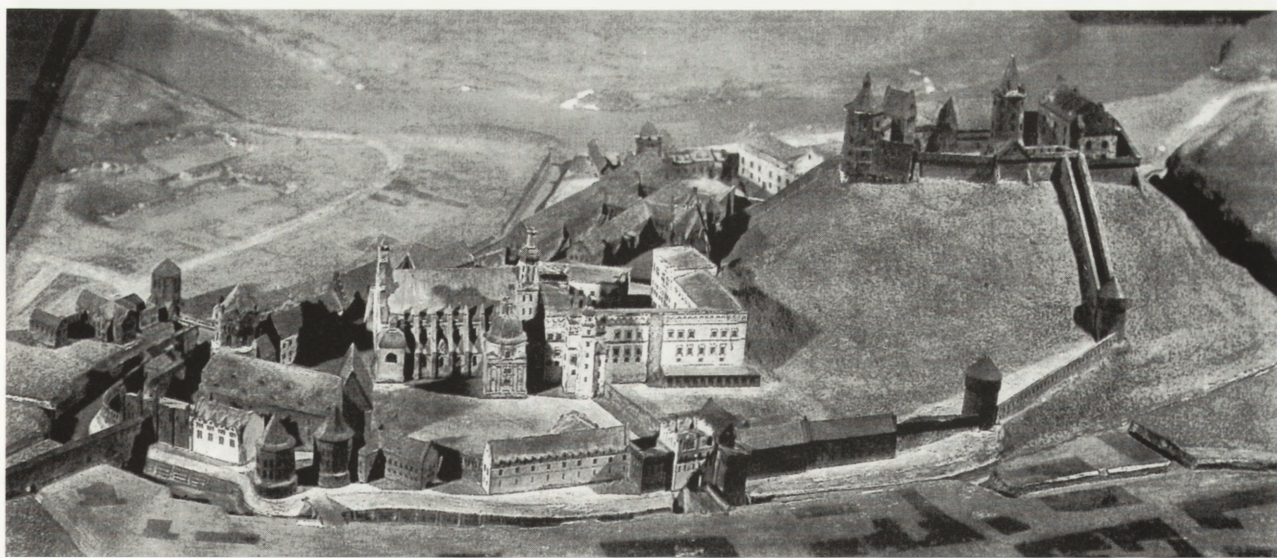
Badania archeologiczne Dolnego Zamku (il. 2) w Wilnie, rozpoczęte przez wileński Instytut Konserwacji Zabytków w 1987 r. były kontynuowane od 1988 r.

także przez Instytut Historii Litewskiej Akademii Nauk, w którym w tymże roku powstał Dział Historii Zamków. Wiosną 1993 r. dział został przekształcony w samodzielną placówkę — Centrum Badań nad Zamkami „Lietuvos pilys” (Zamki Litwy).

Rozpoczęcie prac wykopaliskowych było możliwe dzięki szerszym niż dotąd uprawnieniom w dziedzinie badań narodowych kultur w obrębie ZSRR i wręcz entuzjastycznemu poparciu społeczeństwa: „Od pierwszych dni w tę żmudną pracę włą-

czyły się rzesze kulturalnej społeczności Litwy: uczniowie i studenci, nauczyciele i lekarze, inżynierowie i robotnicy, pracownicy bibliotek i wydawnictw, księgowi i naukowcy najróżniejszych specjalizacji. Ludzie przychodzili pojedynczo i rodzinami, urzędnicy całymi wydziałami, robotnicy w kompletach zespołów cechowych”³.

Od 1989 roku publikowane są szczegółowe sprawozdania z tych kompleksowych badań pt. *Vilniaus Žemutinės Piliės Rūmai* (Pałace Dolnego Zamku Wileńskiego).

1. Makieta Zamku Dolnego w Wilnie w poł. XVII w., Vladasa Drėmy. Wg V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius 1991

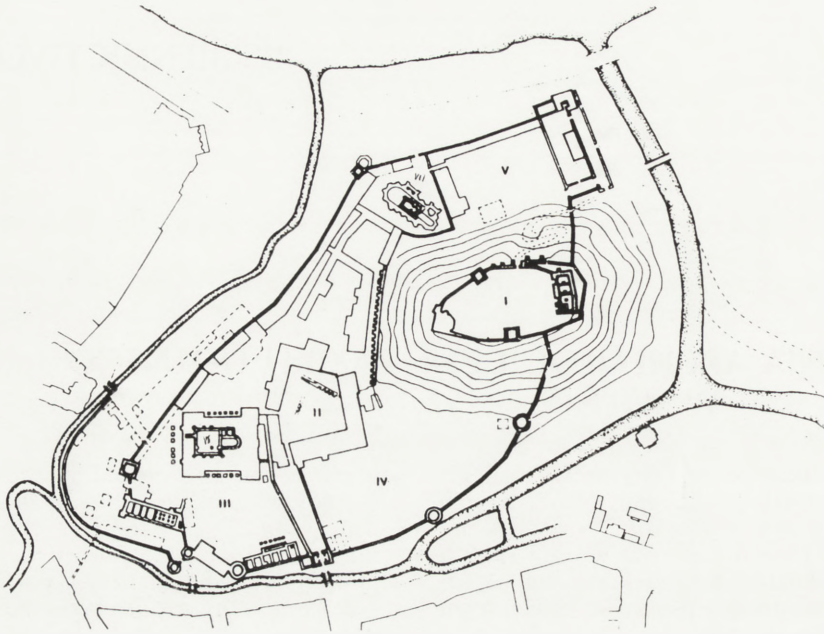
1. „Kurier Wileński” 1938, nr 255, 282; „Słowo” (1938), nr 226, 289; W. Kieszkowski, „Wilno” 1939, nr 2, s. 89–100.

2. A. Tautavičius, *Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje* (w:) *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, seria A, t. 1, 1958, s. 91–111; t. 1(6),

1959, s. 115–134; t. 2, 1960, s. 43–66; tenże, *Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai* (w:) *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, t. II, Vilnius 1960, s. 3–48; tenże, *Vilniaus žemutinės pilies mediniai pastatai XIII–XIV amžiais* (w:) *Iš lietuvių kul-*

tūros istorijos, t. IV, Vilnius 1964, s. 171–187; A. Tautavičius, *Radiniai su Vazų herbui ir karuna*, „Kultūros barai” 1991, nr 5, s. 67–69.

3. *Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai* (1988 metų tyrimai), Vilnius 1989, s. 8–9 (tłum. K. Makowska).

2. Plan wileńskich zamków w XVII–XVIII wiekach: I — Zamek Górny, II — Pałace władców na Zamku Dolnym, III — Plac Katedralny i Katedra, IV — Ogród Zamkowy, V — Arsenal, VI — Katedra, VII — Kościoły Sw. Sw. Anny i Barbary. Wg *Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai*, t. 1, Vilnius 1989

Do chwili obecnej ukazały się 3 tomy: w 1989 t. 1 — za lata 1987–1988; w 1991 t. 2 — za lata 1989–1990; w 1995 t. 3 obejmujący całość dotychczasowych badań aż po rok 1993; w przygotowaniu jest tom 4.

Oprócz tych systematycznych sprawozdań wiele zagadnień było omawianych w publikacjach naukowych i popularnonaukowych⁴.

Najwięcej tych publikacji dotyczyło kafli, których liczba, jakoś ceramiki, bogactwo ornamentyki, a także dość rozwinięta tradycja badawcza pozwoliły szerzej omówić tę problematykę na tle historii kaflarstwa. Szczególnie ożywione reperkusje wzbudziły figuralne dekoracje kafli ukazujące

„świat na opak” — zajęce polujące na psy i myśliwych (il. 3)⁵.

Ostatni, 3 tom sprawozdań zawiera osobne sprawozdania i wnioski z badań archeologicznych i architektonicznych. Wykonawcą szczegółowych badań architektonicznych, zreferowanych w pełni w sprawozdaniu jest inż. Napoleonas Kitkauskas, który zapowiedział odrębny artykuł poświęcony rozwinięciu hipotez badawczych. Natomiast lakoniczne wnioski w sprawozdaniu w zasadzie są zgodne z przedstawianymi niżej wnioskami archeologów⁶.

Autorami sprawozdania z eksploracji archeologicznej są Adolfas Tautavičius i Vytautas Urbonavičius⁷. Ich wnioski w obecnej

chwili pozwalają wyodrębnić ważniejsze fazy budowy rezydencji Giedyminowiczów–Jagiellonów i Wazów w części południowo-wschodniej i północno-wschodniej (il. 4). Skrzydło północno-zachodnie prawdopodobnie zostanie opisane po zakończeniu badań w następnych publikacjach sprawozdań. Wnioski archeologiczne wyglądają następująco: „1. Obszar Górnego Zamku Wileńskiego (Góra Zamku Giedymina) [il. 2, 1] był objęty badaniami w 1938, 1940 i 1982 roku. Badania wykazały, iż na górze w ostatnich stuleciach przed Chrystusem i nieco później egzystowała obwarowana osada. Zostały odkryte warstwy z tego okresu z chropowatą ceramiką le-

3. Rekonstrukcja i fragment kafła z cyklu „Świat na opak”. Wg *Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai*, t. 3, Vilnius 1995.

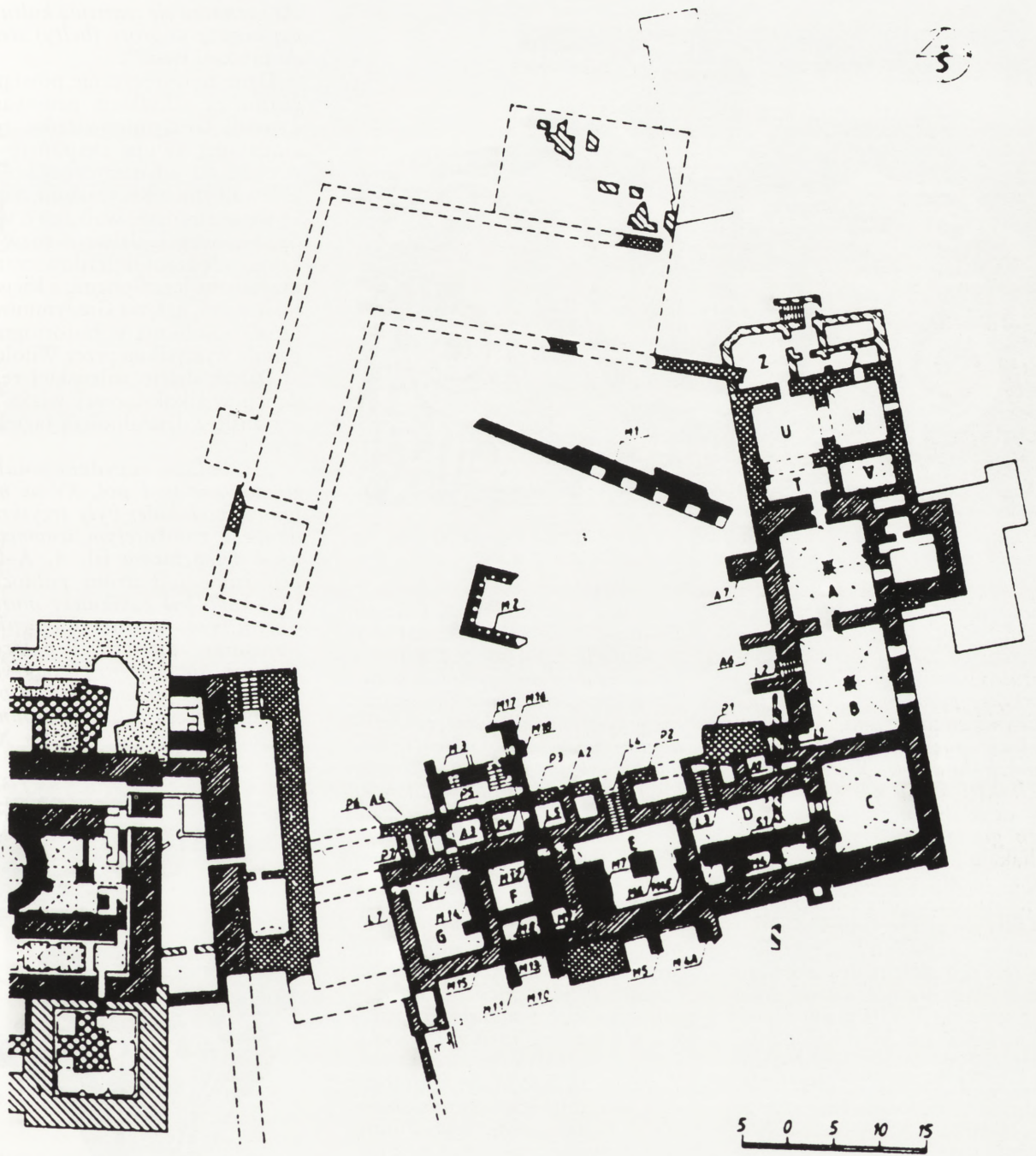
4. Pierwszą inspiracją do kompleksowych badań nad rezydencjami władców była książka *Vilniaus pilys* (Vilnius 1989) Napoleonas Kitkauskas, w czasach „piestrojki” i pogorbaczowskiego Odrodzenia Litwy jednego z najśmielszych promotorów całego przedsięwzięcia (por. Kitkauskas N., Telksniene E., *Pirmosios Vilniaus katedros liekanų medžiagos ir murijimo technika*, „Architektūros paminklai”, Vilnius 1987, t. 10, s. 30–46; Kitkauskas N., Dzikas L., *Žemutinės pilies Karalių rūmai*, „Kultūros barai” 1988, nr 6, s. 50–56; nr 7, s. 58–64; nr 8, s. 50–55). Zob. też np.:

Raškauskas V., Stankevičius G., *Vilniaus Žemutinės piliės rūmų teritorijos archeologiniai tyrimai* (w:) *Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais*, Vilnius 1988, s. 143–146; Drėma V., *Ad fonies, cives!*, „Krantai” 1989, nr 4.

5. A. Tautavičius, *Vilniaus pilies kokliai (XVI–XVII a.)*, Vilnius 1969; K. Katalinas, *Wilniuskije karniznyje izrazcy (K woprosu o razvitii wilniuskich plastinczatyh izrazcow XVI–XVII ww.)* (w:) *Archielologija i istorija Pskowa i Pskowskoj zemli*, Pskow 1988, s. 116–117; tenże: *Wilniuskije plastinczatyje izrazcy XVI–XVII ww. s „kowanym” ornamentom* (w:) *Drewnosti Litwy i Bielorusi*, Wilnius 1988, s. 135–140; tenże: *Prototypes of ornamentation of Vilnius glazed stovebuilding tiles*, „Science, Art and Lithuania”, 1991, 4, s. 101–108; A. Kuncevičius, *Renasanso epokos krosnys Vilniaus žemutinėje pilyje*, „Kultūros barai” 1991, nr 2, s. 65–67; nr 11, s. 74–77; nr 12, s. 58–59.

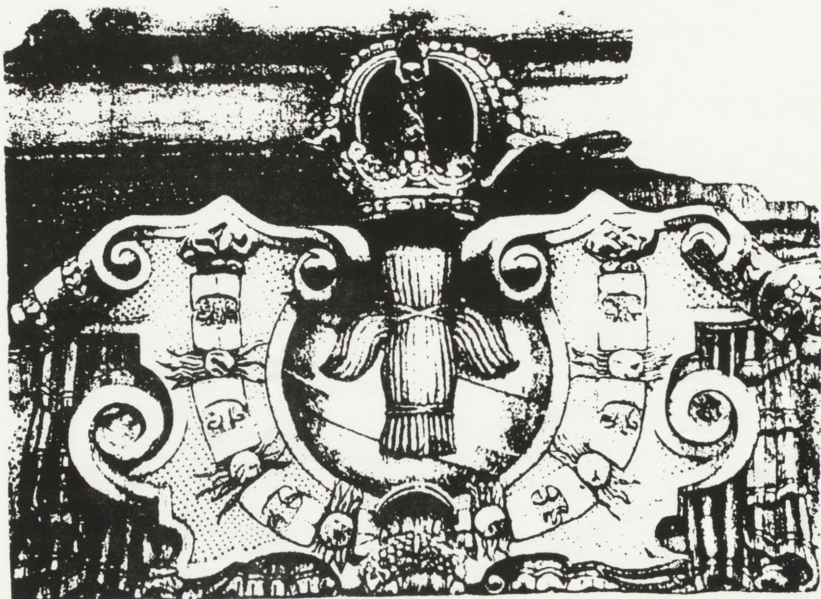
6. N. Kitkauskas, *Architektūriniai tyrimai* (w:) *Vilniaus Žemutinės Piliės tyrimai*, Vilnius 1995, s. 81–149.

7. A. Tautavičius, V. Urbonavičius, *Archeologiniai tyrimai* (w:) *Vilniaus...*, s. 12–80.

	XIII – XIV w.		XV w. – – 1 poł. XVI w.		poł. XVIII w.
	koniec XIV – – pocz. XV w.		2 poł. XV w.		XIX w.
	XV w.		1 poł. XVII w.		XX w.

4. Chronologiczne rozwarstwienia murów piwnic Dolnego Zamku. A, B — podziemia ocalałego fragmentu wschodniego skrzydła — przebudowanego po zburzeniu zamku przez A. Szlozberga na własną rezydencję; C, D, E, F, G — podziemia południowego skrzydła; T, U, W, V — podziemia renesansowej rezydencji królowej Bony; M — fragmenty sakralno-rezydencjonalnego kompleksu Giedyminowiczów z XIII–XIV w. Wg *Vilnius Žemutinės Pilies Rūmai*, t. 3, Vilnius 1995

5. Fragment płyty z piaskowca z herbem Wazów i orderem Złotego Runa (w odrysie). Wg Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai, t. 3, Vilnius 1995, il. 265

panioną, warstwy z V–VIII wieku z chropowatą ceramiką lepioną i warstwy z X–XIII wieków z pozostałościami drewnianych budynków, ceramiką garncarską i innymi znaleziskami. A od XIV wieku z pozostałościami murowanych budowli. Wiadomo, iż w III–XIII wieku mieszkańcy Litwy osiadali najczęściej na skarpach grodzisk — podgrodziach [piliakalni]. Kwestią otwartą pozostaje lokalizacja najstarszej osady w okolicach góry Giedymina.

Odkryte w 1964 roku w południowo-zachodniej części wewnętrznego dziedzińca górnego zamku pozostałości osady były datowane na V–VIII wiek. Obecnie wyjaśnia się, iż na zachodniej skarpie góry osada egzystowała także pod koniec I tysiąclecia. Znalaziona ozdobna importowana ceramika z XII — końca XIII wieków sugeruje, iż w tym czasie na terytorium zamku mieszkali najbogatsi członkowie społeczności. W XIII wieku mieszkali tu także rzemieślnicy. Nie ma danych, czy osada XIII-wieczna była obwarowana.

2. W 2 poł. XIII i w XIV w. po zbudowaniu murowanej katedry w Wilnie [il. 2, VI] (ok. poł. XIII w.) na wschód od niej, podnóża południowego zbocza góry (na obszarze przyszej wielkksiężęcej rezydencji) wznoszono mury i niewielkie ceglane budynki (pozostałości po dwóch zostały odkryte) [il. 4, M1, M2, ... M7] Funkcje tych murowanych budowli pozostają niewyjaśnione. Tym niemniej świadczą one, iż monumentalna rezydencja władców była kształtowana stopniowo od średniowiecza. Ponieważ murowana architektura XIII–XIV wieków na obszarach bałtyckich i bałtycko-słowiańskich jest słabo rozeznaną, nie ma możliwości ustalenia, który z budynków jest najstarszy. Zapewne były to budynki zdobione, znalezione bowiem w nich cegły i płytki posadzkowe mają zróżnicowane wymiary. Część pomieszczeń i sklepień była tynkowana i malowana; do pieców wykorzystywano garnkowe kafle.

Od południa terytorium rezydencji do końca XIV w. otaczał grząski wąwóz. Schyłek tego stule-

cia zaznacza się warstwą kulturową bogatą w groty (belty) strzał do luków i kusz⁸.

Dane te historycznie powiązać można ze schyłkiem panowania dynastii Giedyminowiczów, rozciągającej swoją ekspansję na wschód od „dynastycznej kolebki”, walkami z Krzyżakami, a także wewnętrznymi walkami o władzę i koncepcję dalszego rozwoju kraju między Olgierdowiczami, przyszłymi Jagiellonami, i Kiejstutowiczami, gałęzią Giedyminowiczów, uosobioną w historiografii przede wszystkim przez Witolda.

Dalsze dzieje wileńskiej rezydencji wielkksiężęcej wiążą się już ściśle z działalnością Jagiellonów⁹:

„3. Pałace rezydencjonalne zbudowane w 1 poł. XV w. najprawdopodobniej były trzyskrzydłowe z zamkniętym wewnętrznym dziedzińcem [il. 4, A–G]. Dziedzińiec od strony północnej częściowo był zamknięty murem obronnym. Całościowy plan i rozmiary pierwszych pałaców wyjaśnia się dopiero po odkryciu pozostałości po zachodnim i północnym skrzydłach¹⁰. Wspomniane w poprzednim punkcie XIII

6. Fragmenty gzymsów z piaskowca z herbem „Snopek” w przyłukach arkad dziedzińca. Wg Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai, t. 1, Vilnius 1989.

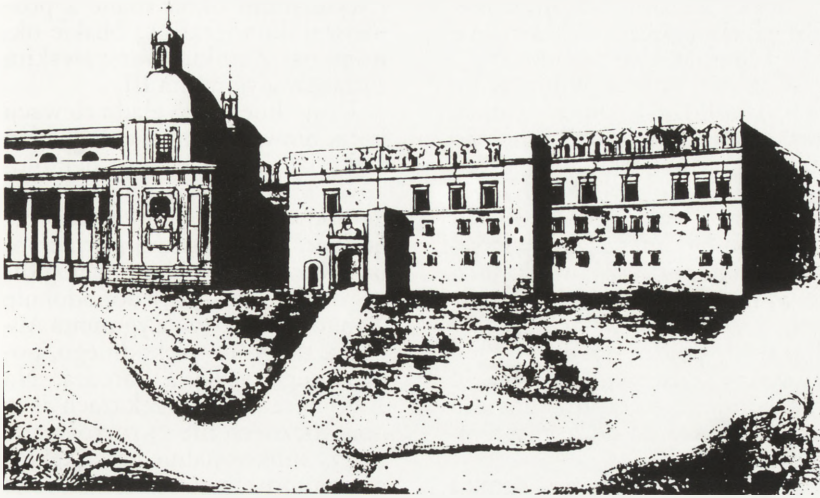
8. Tamże, s. 77–79 (tłum. K. Makowska).

9. Tamże, s. 79. Działalność Władysława Jagielly przy budowie Zamku Dolnego w Wilnie musi być traktowana jako hipotetyczna z powodu braku udokumentowanych przekazów. Nie wiadomo, w jakim stopniu można posłużyć się analogiami

wawelskimi i innymi z terenów Korony. W związku ze sprawowaniem władzy i w ojczystych Trokach, i w Wilnie — ojcowiznie Jagielly (A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestai ir pilys*, Vilnius 1991, s. 37) pozostaje otwarta kwestia uczestnictwa Witolda w przebudowie Zamku

Wileńskiego. Ghilbert de Lannoy w *Voyages et Ambassade* świadczy, że Witold, oprócz swej rezydencji w Trokach miał siedzibę na Zamku Dolnym w Wilnie (*Kraštas ir žmonės*, Vilnius 1983, s. 49–50).

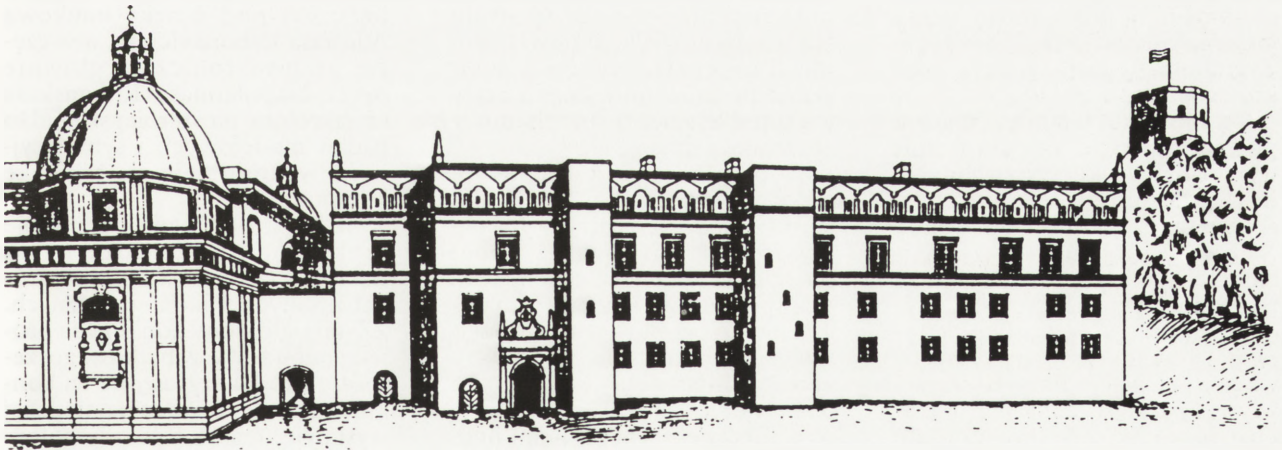
10. Możliwe, że analogii programów użytkowych parteru i wyższych kondygnacji

7. Południowa elewacja zamku w 1802 r. nieznanego artysty. Wg V. Drėma, *Dinges Vilnius*, Vilnius 1991, s. 108, ryc. 126.

i XIV-wieczne budynki zburzono, a gruzi zostały zrzucione w zewnętrzny dziedzińcu na południe od pałaców¹¹. Fundamenty pałaców były budowane na wkopanych drewnianych palach¹².

Najprawdopodobniej pałace były piętrowe z piwnicami¹³ (od zewnętrznej południowej strony wyglądały jak dwupiętrowe). Wschodnie i południowe skrzydła od strony wewnętrznego dziedziń-

8. Rekonstrukcja południowej elewacji przez N. Kitkauskasa. Wg *Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai*, t. 3, Vilnius 1995, il. 3.

można szukać w zmianach wprowadzonych na Wawelu przez Władysława Jagiełłę. Ostatnio badacze wawelskiej rezydencji zgadzają się, że właśnie Władysław Jagiełło w istotny sposób przekształcił gotycki zamek Kazimierza Wielkiego: A. Majewski, *Wawel dzieje i konserwacja*, Warszawa 1993, s. 17–18; Pianowski Z., *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków–Wrocław 1984, s. 123–124; A. Fischinger, *Czym była Kurza Noga w Zamku Królewskim na Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, t. LV, 1989, s. 80.

11. Co świadczy o zasypywaniu wąwozu, oddzielającego zamek od miasta i o unowocześnieniu programu rezydencji.

12. Doświadczenia techniczne budowy drewniano–ziemnych obwarowań i murowanych zamków na bagnistym terenie były wykorzystywane przez władców litewskich od XIV po XV wiek w zamkach trockich usytuowanych na półwyspie i na wyspie. A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Traku...*, Vilnius 1991, s. 26–29, s. 56–59.

13. Zasadniczo różne warunki geomorfologiczne posadowienia Wawelu (skała) i Dolnego Zamku w Wilnie (bagna) wymuszały użycie innych rozwiązań technologicznych i powodowały zróżnicowanie programów użytkowych.

14. V. Drėma, powołując się na polską literaturę biograficzną, przebieg XVI-wiecz-

nej przebudowy dzieli na 4 odrębne fazy: Aleksandra Jagiellończyka (dotycząca części południowego i wschodniego skrzydeł); Zygmunta I, obejmującej także zachodnie skrzydło, założeniu renesansowej; królowej Bony, wznoszącej kwadratowy gmach na północy wschodniego skrzydła; Zygmunta Augusta — wznoszącego północno–zachodni gmach. V Drėma, *Dinges Vilnius*, Vilnius 1991, s. 103–104.

ca posiadały galerie. Dziedzińiec wewnętrzny był wybrukowany kamieniem polnym. Pomieszczenia były wykładane glazurowaną i nieglazurowaną ceramiką (płytkami). Także ściany zdobiono glazurowanymi płytkami. Piece — z barwnych, płaskich, kwadratowych i półcyldrycznych kaflów¹⁵.

Znaczącej rozbudowy rezydencji doczekała się na początku i w połowie XVI wieku (il. 4, A–G i T–W). Litewscy historycy postawili pod znakiem zapytania początek prac w literaturze¹⁴ pod rokiem 1520, być może w związku z dowodami przebudowy Wawelu za Aleksandra przez Eberharda Rosembergera¹⁵.

Natomiast w związku z niepodważalnymi danymi opublikowanymi przez W. Pociechę¹⁶ koniec przebudowy datuje się na ok. 1530 rok. Badania architektoniczne zaakceptowane przez archeologów wykazały że do wschodniego skrzydła został dobudowany północny gmach [prawdopo-

15. A. Fischinger, *Pałac króla Aleksandra na Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, t. LVI, 1990, s. 79–93.

16. W. Pociecha, *Królowa Bona*, t. 3, s. 234–235.

dobnie królowej Bony] i powiększono wewnętrzny dziedziniec od północy. Możliwe, że w tym czasie zostały zbudowane dwa nowe pałacowe skrzydła od zachodu i północy. Do starych gmachów południowego i zachodniego budowano drugie piętra, zmieniono otwory okienne i drzwiowe z wykorzystaniem ciosanego kamienia, podniesiono posadzki piwnic i zamurowano ich okna. Budynek został też otynkowany. Na zewnątrz południowego skrzydła dostawiono zewnętrzne schody w wieży, a w dziedzińcu wewnętrznym nową, zapewne dwupiętrową galerię.

Zmieniono również otoczenie rezydencji — na południe od niej powstał duży ogórek (il. 2, IV). Tym samym pałace i ich otoczenie otrzymały charakterystyczne cechy XVI-wiecznej rezydencji.

Dziś wiadomo, że skrzydła południowe i wschodnie były przebudowane przez Zygmunta I i królową Bonę w zasadzie w latach 1528–1531. Prawdopodobne jest rozbudowanie skrzydeł zachodniego i północnego przez mistrza Benedykta za czasów Zygmunta Augusta, jeszcze jako królewicza¹⁷.

Po śmierci Zygmunta Augusta przez kilkanaście lat pałace prawie nie były wykorzystywane. Na nowo zaczęto je remontować i ozdabiać dopiero od końca XVI w., za Zygmunta Wazy. Najbardziej intensywnie odnowiano je po pożarze 1610 roku. Dotyczyło to przede wszystkim dekoracji kamieniarskiej pałacowych wnętrz i elewacji. Zaczęto szerzej używać piaskowca i marmuru. Ozdabiano okienne otwory i sale gzymsami z piaskowca z herbem

„Snopek” Wazów (il. 5, 6), w niektórych pomieszczeniach wstawiano też marmurowe posadzki¹⁸.

W czasie walk o Wilno w latach 1660–1661 Dolny Zamek został zdewastowany. Przez około 100 lat pałace stały bez okien i dachów. W połowie XVII w. zamieszkało w nich około 30 rodzin. Część pomieszczeń była remontowana, dostawiano do nich drewniane przybudówki. W latach 1800–1801 pałace zostały zburzone doszczętnie, a teren zrównano z ziemią. Tylko część wschodniego skrzydła została przebudowana na dom mieszkalny¹⁹ (il. 4, A, B).

Ikonografia Dolnego Zamku znana jest tylko z XIX-wiecznych przerysów z zaginionego dziś szkicu Rossiego, wykonanego — według tradycji — z natury (il. 7). Także współczesne litewskie próby rekonstrukcji (il. 8) wyglądu elewacji opierają się na tych przekazach, z których wynika że po wazowskich przebudowach wnętrz i elementów ozdobnych szaty zewnętrznej (kamieniarka obramień okiennych, portale bram wjazdowych, odrzwia, kominiki itp.) pałac zachował w zasadzie niezmienny kształt bryły i istotne elementy przebudowy zygmuntońskiej.

Dotyczy to attyki z pięterkiem, wykusy wykorzystywanych jako klatki schodowe i latryny (prawdopodobnie były również grubości ścian). Rozmiary okien, programy użytkowe wnętrz są analogiczne do zamku wawelskiego i wieży piotrkowskiej. Od strony zewnętrznych elewacji pałacu *piano nobile* na najwyższym piętrze z największymi oknami było podkreślone gzymsami. Formą

i wymiarami okna znane z późniejszej ikonografii są bliskie oknom na Zamku Warszawskim z czasów Zygmunta III.

Uzupełnienia wyglądu elewacji południowej wynikające z badań wykopaliskowych — to pełnołukowe otwory drzwi, prowadzące do podwyższonych w czasie przebudowy renesansowej piwnic południowego skrzydła i analogiczne do piwnic, prawdopodobnie wybudowanego za Zygmunta Augusta, skrzydła wschodniego, połączonego szczył z katedrą. Na XIX-wiecznych przekazach ikonograficznych nie są rozróżniane te trzy funkcjonalnie i architektonicznie odrębne części, skupione w południowo wschodnim narożniku. Po uzupełnieniach wynikających z danych wykopaliskowych program użytkowy tej części staje się bardziej czytelny i logiczny.

Badania archeologiczne i architektoniczne Zamku Dolnego w Wilnie, prowadzone pod ogólnym kierownictwem Vytautasa Urbonavičiusa, w części archeologicznej pod opieką naukową Adolfa Urbonavičiusa, a w części architektonicznej głównie przez Napoleonasa Kitkauskasa są zakrojone na szeroką skalę. Do badań modelowych i symulacyjnych wykorzystuje się technikę komputerową.

Słabą stroną badań pozostaje brak źródłowego rozeznania i skrajna szczupłość samych źródeł pisanych i ikonograficznych. Został ogłoszony konkurs na projekt odbudowy zabytkowego zespołu. Modele zgłoszone na konkurs są prezentowane na niedużej wystawie, razem z poszczególnymi znaleziskami z wykopalisk.

Krystyna Makowska

17. Dział Zbiorów Specjalnych Biblioteki IS PAN, Teki Witolda Kieszkowskiego, nr 7761-1.

18. *Vilniaus Žemutinės Pilies Rūmai*, s. 79.

19. Tamże.

Anna Czapska, *Konserwatorzy zabytków architektury w centralnej Polsce (pierwsza połowa XX wieku)* (w:) *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku — kształcenie i osiągnięcia*, Warszawa 1994, wyd. Polskie Towarzystwo Historii i Techniki, t. III, ss. 245–301

Wśród plejady polskich inżynierów XIX i XX wieku autorka wyodrębniła sylwetki architektów pierwszej połowy XX wieku,

którzy byli równocześnie konserwatorami zabytków architektury. Ich poczet liczy 16 osób już nie żyjących. W pierwszej części po-

święcono cztery strony druku bardzo krótkiemu przeglądowi, mającemu charakter raczej wyrzykowy, historii konserwacji zabytków ar-